Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.
Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.
Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bijvoorbeeld een (digitale) leeromgeving of een reader in het onderwijs (op grond van artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-uvo.nl).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@bua.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Interview

Van vinkjescultuur naar vakmanschap en samenwerking

door Jan Prij

Het Nederlandse voedselsysteem staat voor grote opgaven. De levering moet binnen de grenzen van milieu en leefomgeving blijven, voedsel moet gezonder worden, en de ketens moeten weerbaarder worden. Maar wie bepaalt hoe die doelen worden bereikt? Tweede Kamerleden voor het CDA Joris Lohman en Jan Arie Koorevaar pleiten voor een andere manier van kijken. Niet de stip op de horizon moet centraal staan, maar de ruimte om vanuit vakmanschap en samenwerking verschillende wegen naar een robuuster voedselsysteem te vinden.

Joris Lohman en Jan Arie Koorevaar komen uit verschillende werelden. Lohman benaderde het voedselsysteem aanvankelijk vanuit de stad en vanuit de consument. Hij schreef eerder het boek *Boter, kaas en havermelk*, over de structurele problemen van ons voedsel: vleesconsumptie, biodiversiteitsverlies, klimaat en hoe we dat door anders produceren, anders consumeren en minder verspilling kunnen aanpakken.[1] In het onlangs verschenen boek *Wie moet je nog geloven?*, dat hij samen met Esther van Etten schreef, benadrukt hij vooral wat je als consument zelf kunt doen.[2] Koorevaar daarentegen komt uit de agrarische praktijk op het platteland. Naast zijn werk als Kamerlid is hij boer, en hij werkte zijn hele loopbaan in de agrarische sector, nationaal en internationaal, van het laboratorium en de kunstmestindustrie tot de coöperatieve sector. Hij heeft een biologisch melkveebedrijf in de Alblasserwaard. Toch komen beide heren in hun analyse opvallend dicht bij elkaar. Het voedselsysteem moet veranderen, maar die verandering kan alleen slagen als zij stap voor stap samen met boeren, tuinders, voedselbedrijven en supermarkten wordt vormgegeven. Zij werken samen aan de afronding van een fractienotitie waarin een visie op voedsel, natuur en landbouw centraal staat (zie kader). In dit gesprek staan vooral de analyse en visie achter deze notitie centraal.

Joris Lohman en Jan Arie Koorevaar *Foto: Marc Mulder*

Van systeemwereld naar leefwereld

Koorevaar kijkt met enige trots terug op de manier waarop Nederland zijn agrarische sector heeft opgebouwd. ‘Nederland is altijd ontzettend goed geweest in het opbouwen van een agrarisch cluster. Het gaat dan om het toevoegen van waarde, kennis en organisatiekracht en om publiek-private samenwerking. Een overheid die normen stelt en een sector die die normen vervolgens in de praktijk invult.’

Lohman: ‘Die combinatie heeft Nederland veel gebracht. Na de Tweede Wereldoorlog lag de nadruk sterk op productieverhoging, efficiëntie en voedselzekerheid. Nederland ontwikkelde zich tot een exportgerichte landbouw- en voedselproducent. Niet alleen door steeds efficiënter te produceren, maar vooral door kennis op te bouwen en organisaties te creëren waarin boeren, bedrijven en overheid samenwerkten. Als je naar onze geschiedenis kijkt, was het antwoord op problemen vaak: investeren in kennis en in coöperatieve kracht. Dat heeft geleid tot organisaties als FrieslandCampina en Rabobank, en tot een agrarische kennisinfrastructuur die in de wereld nog steeds uniek is.’

Maar dat model is volgens Lohman en Koorevaar onder druk komen te staan. Het besef dat de productie binnen milieugrenzen moet plaatsvinden is niet nieuw. De landbouw werkt al langer aan het terugbrengen van emissies. Tegelijkertijd is de verbinding tussen theorie en praktijk steeds verder verzwakt. Een deel van de institutionele structuur is verdwenen, zonder dat daar een goed alternatief voor in de plaats is gekomen. Daardoor zijn de systeemwereld en de leefwereld van boeren en tuinders uit elkaar gaan lopen.

Koorevaar: 'Het is vooral betreurenswaardig dat vanaf 2011 de productschappen zijn afgeschaft. Dat waren schakels tussen de overheid en het bedrijfsleven met voldoende kennis van de praktijk om te komen tot innovatieve in de praktijk toepasbare ontwikkelingen. Maar ook doorzettingsmacht om veranderingen effectief door te voeren. Met het verdwijnen daarvan verdwenen ook de georganiseerde solidariteit en de bereidheid om gezamenlijk problemen aan te pakken. De stilstand die we nu ervaren vindt deels hier zijn oorsprong.'

Lohman herkent dat vanuit een heel andere route. 'Ik kwam vanuit de stedelijke kant het voedselsysteem binnen. Mijn eerste gedachte was: dit systeem is verschrikkelijk. Er zijn problemen rond vleesconsumptie, biodiversiteit, klimaat en verspilling. Maar tegelijkertijd is het ook fantastisch wat we hebben opgebouwd. Voedsel is op grote schaal beschikbaar en betaalbaar. De dingen die goed gaan, moeten we behouden.'

Daarom is Lohman inmiddels minder geïnteresseerd in een simpele tegenstelling tussen het bestaande systeem en een ideaal alternatief. 'We lossen problemen niet op door alleen maar beleid uit te strooien over de agrarische sector of de ketenpartijen heen. Juist daar zit de kennis en de praktijk die je nodig hebt. We moeten de externe effecten van het voedselsysteem oplossen, niet alleen bij de boer, maar in de hele keten. En dat kan alleen als het ook daadwerkelijk in de praktijk landt. Onze analyse begint daarom, in afwijking van vele beschouwingen, niet na de Tweede Wereldoorlog, maar bij de Landbouwcommissie van 1886. Halverwege de negentiende eeuw was er ook een landbouwcrisis, en het antwoord hierop was coöperatieve kracht. Daar moeten we meer naar terug. De coöperatieve kracht van het Nederlandse voedselsysteem is nog steeds onze uitzonderlijke kracht. Dat moeten we niet afbreken, maar opnieuw opbouwen.'

We lossen problemen niet op door alleen maar beleid uit te strooien over de agrarische sector of de ketenpartijen heen

Van norm naar uitvoering

Daarbij komt hun tweede belangrijke kritiekpunt: het Nederlandse voedsel- en landbouwbeleid is te veel een kwestie van normen en systemen geworden. Normeren is noodzakelijk, maar normeren alleen is onvoldoende. 'De overheid moet bepalen binnen welke milieugebruiksruimte we kunnen produceren', zegt Koorevaar. 'Dat geldt voor stikstof, maar ook voor CO_2 en gewasbescherming. Maar vervolgens moet je de vraag stellen: hoe gaan we die doelen bereiken, en sluiten ze daadwerkelijk aan bij de praktijk?' Dat vraagt volgens Lohman om een verschuiving in de politieke benadering. 'Niet langer moet de overheid vertellen wat boeren en tuinders precies moeten doen. De uitdaging is om weer een systeem te creëren waarin de voedselproducent kan doen waar hij goed in is: voedsel produceren, binnen de milieugebruiksruimte.' Daarbij hoort ook de verantwoordelijkheid van andere partijen in de keten. Supermarkten en voedselproducenten moeten duurzamer gaan inkopen en bereid zijn daarvoor een betere prijs te betalen. Kennis moet opnieuw beter beschikbaar komen. En de coöperatieve organisatiekracht van de landbouw moet worden versterkt.

'Het is uiteindelijk ook een institutioneel vraagstuk', zegt Lohman. 'De overheid moet de randvoorwaarden creëren waarbinnen boeren, tuinders, voedselindustrie en supermarkten gezamenlijk de plafonddoelen kunnen halen.' In de praktijk is dat vaak niet goed geregeld. Dat verklaart ook de weerstand in de landbouw tegen nieuwe doelen en normen.

'We begrijpen die weerstand heel goed', zegt Koorevaar. 'De volgorde is vaak verkeerd. Eerst worden zeer ambitieuze algemene doelen vastgesteld, en vervolgens wordt tegen boeren gezegd: "Succes ermee!", terwijl de doelen niet een-op-een aansluiten bij wat er op het erf of bij de bedrijven zelf mogelijk is. Terwijl er juist veel kennis en innovatievermogen in de sector zit.' Als

voorbeeld van hoe het wel kan noemt Koorevaar de glastuinbouw. Die sector heeft de afgelopen jaren grote stappen gezet in het verminderen van de CO_2-uitstoot. 'Niet alleen omdat de overheid dat vraagt, maar omdat de sector zelf de urgentie voelt om te transformeren. Zo is het gebruik van antibiotica in de veehouderij zonder regels en normen van bovenaf spectaculair gedaald. Verduurzaming hoeft zeker niet te betekenen dat het ten koste gaat van een goede bedrijfsvoering. Het kan juist ook vooruitgang betekenen.'

Weg uit de vinkjescultuur

Volgens Koorevaar is het probleem dat beleid steeds verder is gaan draaien om systemen, registraties en het afvinken van normen. 'We moeten echt af van die vinkjescultuur. We hebben systemen en normen zo technocratisch in elkaar gestoken dat we de praktijk en het vakmanschap onvoldoende waarderen.'

Hij noemt een voorbeeld uit de praktijk waarin verschillende overheidssystemen niet goed op elkaar aansluiten. Zo leveren meer maatregelen in de veehouderij dan nu toegestaan in de vergunningverlening, behoud van stikstof in de kringloop op. Maar deze maatregelen mogen niet worden toegepast, omdat ze aan de verkeerde wet zijn opgehangen; daarom rekenen ze niet door in het emissieregistratiesysteem. Enorm frustrerend. In de praktijk werkt het wel, maar in de wet en in de emissieregistratie nog niet. Dat is volgens hem precies waar het verschil tussen systeemwereld en leefwereld zichtbaar wordt. 'De overheid is te technocratisch geworden. Boeren en tuinders veranderen wel, maar hun verandering wordt niet zichtbaar gemaakt. En de bereidheid om stappen te zetten om verder te veranderen is er ook, maar dan is er wel de zekerheid nodig dat deze veranderingen meetellen in de systemen.'

We hebben systemen en normen zo technocratisch in elkaar gestoken dat we de praktijk en het vakmanschap onvoldoende waarderen

Koorevaar haalt het adviesrapport *De Nederlandse stikstofcrisis. Van verwarring naar verbinding* van een aantal Wageningse wetenschappers aan, die onlangs ook tot deze conclusie kwamen.[3] Zij stellen: doordat de systeemwereld van juristen en modelbouwers de overhand heeft genomen, is het doel, een gezonde leefomgeving en een vitale agrarische sector, uit het oog verloren. Hun advies is dan ook: we moeten veel meer kijken naar wat op regionaal en bedrijfsniveau mogelijk is en daar doelen op maat bij zoeken, dus passend bij de eigen leefwereld en invloedssfeer. Laat zeggenschap over de manier waarop concrete doelen worden bereikt over aan het eigen vakmanschap, in plaats van die vakmensen te verstikken in dichtgetimmerde systeemregels.

Van een vergelijkbare spanning tussen leef- en systeemwereld is sprake bij innovatieve initiatieven. Technisch is er veel mogelijk; neem systemen waarbij mest en urine worden gescheiden, zodat waardevolle mineralen beter behouden blijven en gerichter op het land kunnen worden gebruikt, of technieken die de uitstoot van ammoniak en CO_2 verminderen. Koorevaar: 'Het zijn misschien geen spectaculaire oplossingen, maar juist daar zit veel potentie. Je kunt bijvoorbeeld door het scheiden van mest en urine voorkomen dat stikstof vervluchtigt. Ook kun je mineralen dan beter benutten, waardoor je het gebruik van kunstmest kunt verminderen.'

Ik leg de Kamerleden het voorbeeld van Floating Farm in Rotterdam voor, waar een dergelijk succesvol initiatief door bureaucratie de kop is ingedrukt.[4] Koorevaar noemt Floating Farm een wrang voorbeeld van de spanning tussen innovatie en regelgeving. 'Daar zie je hoe de praktijk soms vooruitloopt op het vergunningenstelsel. De mensen die het werk doen, lopen vervolgens tegen systemen aan die niet op hun werkelijkheid zijn ingericht. Dat is fnuikend en moet echt anders.'

Geen cultuurstrijd over de boer of de gehaktbal

De spanning tussen innovatie en regelgeving wordt volgens Lohman en Koorevaar versterkt doordat het voedseldebat steeds opnieuw verandert in een cultuurstrijd. Ben je voor of tegen de boer? Mag je met goed fatsoen wel of geen gehaktbal eten? Kies je voor biologisch of niet?

'Dat helpt ons niet verder', zegt Koorevaar. 'De vraag is veel meer: hoe komen we van norm naar uitvoering met gebruikmaking van het vakmanschap en de organisatiekracht die in de Nederlandse landbouw aanwezig zijn?'

Ook de consument dreigt in het voedseldebat te gemakkelijk de hoofdverantwoordelijke te worden gemaakt. Lohman schreef in zijn tweede boek juist over wat consumenten zelf kunnen doen,[5] maar weet ook dat daarmee niet het hele verhaal verteld is. 'Ik deel de analyse dat het voedselaanbod ongezond is. We kunnen van consumenten niet verwachten dat zij individueel alle problemen oplossen. Tegelijkertijd moeten we ook niet doen alsof de situatie nergens verbetert. In Azië is sprake van een veramerikanisering van het voedselaanbod richting almaar ongezondere voeding; in Europa is dat veel minder het geval. Hier hebben we bijvoorbeeld relatief sterke regels rond voedselveiligheid en etikettering, en zijn er maatregelen genomen rond suiker, zout en vet. Ook scholen zijn steeds meer bezig met gezonde voeding.'

Voor mijn kinderen is het bijvoorbeeld heel normaal geworden dat water de standaard is en frisdrank niet

Toch kan en moet het volgens Lohman nog wel een tandje scherper. 'Je kunt denken aan grenzen aan de hoeveelheid suiker, zout en vet in producten. Maar zie ook de suikertaks die in het regeerakkoord is opgenomen.[6] Ook betere voorlichting, schoolfruit en een gezonder aanbod rond scholen kunnen helpen. Hier kunnen gemeenten wat mij betreft een grotere rol pakken dan nu gebeurt.'

Koorevaar legt een andere verbinding. 'Voor mij is de relatie tussen ons voedsel en de beheersbaarheid van ons zorgsysteem cruciaal. Mensen worden ouder en leven langer met chronische aandoeningen. De effecten daarvan worden steeds zichtbaarder. Als we niets doen, trekken we aan twee kanten aan het verkeerde eind: het gaat ten koste van onze gezondheid én van de betaalbaarheid van ons zorgsysteem.' Hij ziet tegelijk dat veranderingen soms al ongemerkt plaatsvinden. 'Voor mijn kinderen is het bijvoorbeeld heel normaal geworden dat water de standaard is en frisdrank niet. Dat laat zien dat maatschappelijke normen kunnen verschuiven.'

De stille revolutie

Daarmee komen de twee terug bij hun voorkeur voor een stapsgewijze aanpak. Lohman noemt dat ook de kern van zijn tweede boek: kijken naar wat wél kan door je eigen eetgedrag onder de loep te nemen en daarin wat kleine verbeteringen aan te brengen. Als iedereen dat op zijn eigen manier doet, is er al veel gewonnen. 'We hoeven niet in de kramp te schieten. Het voedselvraagstuk is groot en ingewikkeld, maar er is ook ontzettend veel mogelijk. De vraag is steeds: waar kun je aansluiten?'

Koorevaar wijst op het voorbeeld van de pluimveesector. 'Kip met één ster van het Beter Leven-keurmerk is inmiddels de standaard geworden. Daardoor is de hele keten anders gaan functioneren, beter gaan werken. Dat is niets minder dan een stille revolutie, die juist niet is ontstaan doordat de overheid tot in detail voorschrijft hoe het eindresultaat eruit moet zien.'

Ook supermarkten bewegen mee, al is het algemene beeld volgens Lohman en Koorevaar wel gemengd. Lohman: 'Supermarkten opereren in een sterk concurrerende markt waarin prijs een belangrijke rol speelt. Maar verschillende ketens formuleren inmiddels eigen duurzaamheidsdoelstellingen, bijvoorbeeld rond CO_2, het voedselaanbod en de verhouding tussen dierlijke en plantaardige eiwitten.' Koorevaar vult

aan: 'Ook de vleesindustrie is zelf bezig met de productie van hybride gehaktballen die binnen de Schijf van Vijf vallen. Eenvoudigweg omdat ze passen binnen een maatschappelijke behoefte.'

Europese standaarden en handelingsruimte op maat

De vraag hoe Nederland zijn voedselproductie organiseert, kan niet los worden gezien van Europa. 'Wij redeneren per definitie Europees', zegt Lohman. 'Het landbouwbeleid zoals we dat nu kennen is Europees. Zeker in de huidige geopolitieke situatie mogen we blij zijn dat we daar onderdeel van zijn. Ook de grenzen aan de milieugebruiksruimte worden voor een belangrijk deel Europees bepaald. De vraag is vervolgens hoe Nederland binnen die grenzen zijn eigen kracht kan benutten: als vruchtbare delta, als handelsland en als land met veel kennis en organisatievermogen. En hoe Europa ook internationaal een vuist kan blijven maken op basis van ambitieuze standaarden, die de ondernemers helpen om duurzaam te ondernemen.'

Dat betekent niet dat Brussel of Den Haag van bovenaf moet bepalen welke sectoren waar mogen blijven. 'De discussie wordt vaak gevoerd alsof je met één besluit kunt voorschrijven dat een bepaalde tuinbouwsector, slachterij of distributiecentrum niet meer in Nederland thuishoort', stelt Koorevaar. 'Maar zo werkt het niet.' Het begint met randvoorwaarden. Vervolgens moeten ondernemers, boeren en tuinders zelf kunnen bepalen of zij daarbinnen hun bedrijf toekomstbestendig kunnen maken of niet.'

Geen stip, maar meerdere beelden op de horizon

Aan het einde van het gesprek keren Lohman en Koorevaar terug naar de vraag die boven veel voedseldebatten hangt: waar willen we naartoe? Wat is eigenlijk de stip op de horizon?

Koorevaar heeft bij die laatste metafoor zo zijn twijfels. 'We spreken heel vaak over dé stip op de horizon. Maar dat werkt juist blikvernauwing in de hand. Een stip suggereert dat er één eindpunt is waar we allemaal naartoe moeten.' Hij pleit liever voor meerdere beelden op de horizon. Er is niet één ideaalbeeld. Ook het idee dat biologisch dé oplossing is, vind ik te eenvoudig. Diversiteit in oplossingsrichtingen kan ons voedselsysteem juist weerbaarder, gezonder en vitaler maken.' Circulariteit kan daarbij een richting zijn: kringlopen sluiten, de bodem gezond houden, strategische grondstoffen als energie en fosfaat veiligstellen en nadenken over de manier waarop we menselijke reststromen opnieuw kunnen benutten. Ook klimaatverschillen en waterschaarste vragen om verschillende oplossingen.

'De werkelijkheid is veel te rijk, veelvormig en ingewikkeld voor opgelegde uniformiteit', stelt Koorevaar. 'Er zijn veel meer mogelijkheden om een gezonde leefomgeving in harmonie met het landschap en binnen milieugrenzen te bereiken. Laten we die mogelijkheden verkennen met de mensen die de transitie mede vormgeven, in plaats van ons blind te staren op één specifieke stip. Dat is uiteindelijk ook ons antwoord op de cultuurstrijd rond voedsel. Het gaat niet om voor of tegen boeren, niet om voor of tegen vlees, en evenmin om het opleggen van één ideaal voedselsysteem. We moeten vermijden dat de catechismus van vroeger op ons eigen bord terechtkomt, waarbij nu niet seksuele moraal de scherprechter is, maar ons eigen eetgedrag. Op het moment dat we elkaar gaan bevechten en de maat gaan nemen, zijn we verkeerd bezig. Dan gaan mensen van de weeromstuit misschien juist meer vlees eten, omdat ze het gevoel krijgen dat er over hen wordt beslist. Dan polariseert het debat en komen we met elkaar in een vechtstand terecht.'

Lohman, die direct na dit gesprek in de Tweede Kamer een debat over voedselstrategie in moet, vult aan: 'Dat is precies de reden dat ik en Esther van Etten in ons boek *Wie moet je nog geloven?*, over normaal eten in een wereld van mening en marketing, spreken over een baseline, een uitgangssituatie die voor iedereen verschillend is. Probeer je eigen standaard eetgedrag in kaart te brengen, en breng daarin dan veranderingen ten goede aan. Dat is een hoopvolle aanpak op maat die écht helpt.'

Landbouw, natuur en voedsel als gezamenlijke opgave

Ook over dertig jaar willen we goed voedsel produceren, landbouwproducten verwerken en onze producten en kennis wereldwijd verkopen. Met boerenbedrijven die een volgende generatie perspectief bieden, een gezonde leefomgeving, en dorpen waarin het agrarische leven een dragende kracht blijft.
Dat is het vertrekpunt van de CDA-fractievisie op hoofdlijnen die CDA-Kamerleden Joris Lohman en Jan Arie Koorevaar voorbereiden. Vanuit rentmeesterschap en solidariteit tussen generaties brengen zij landbouw, natuur en voedsel samen in één verhaal.
De kracht van het Nederlandse voedselsysteem ligt in vakmanschap, kennis, ondernemerschap en samenwerking. Daarop willen zij voortbouwen. Tegelijk stelt de draagkracht van bodem, water en natuur grenzen. De politiek moet duidelijk maken welke resultaten nodig zijn, en boeren langjarige zekerheid bieden over de ruimte waarbinnen zij kunnen ondernemen. Binnen die ruimte verdienen ondernemers zeggenschap over de manier waarop zij doelen bereiken.
Dat vraagt om keuzes die passen bij een gebied. Goede landbouwgrond verdient bescherming. Rond kwetsbare natuur of bij grote wateropgaven kunnen andere bedrijfsmodellen nodig zijn, met een passend verdienmodel. Natuurherstel vraagt om investeringen in beheer, waterhuishouding en verbindingen tussen gebieden. Boeren die landschap en natuur onderhouden, verdienen daarvoor een betrouwbare, langjarige vergoeding.
Ook de rest van de voedselketen draagt verantwoordelijkheid. Verwerkers, supermarkten, financiers en overheid moeten bijdragen aan verduurzaming en een eerlijke beloning. Coöperaties en gebiedscollectieven krijgen ruimte en middelen om oplossingen in praktijk te brengen.
Deze hoofdlijnen vormen het begin van een dialoog. De CDA-fractie nodigt boeren, tuinders, natuurorganisaties, wetenschappers, voedselbedrijven en burgers uit om de visie te toetsen, aan te vullen en aan te scherpen. Die uitnodiging geldt nadrukkelijk ook voor andere politieke partijen, binnen én buiten de coalitie. Juist bij een minderheidscoalitie vraagt richting geven om samenwerking en de bereidheid eigen voorstellen bij te stellen. Het CDA brengt zijn overtuigingen in en zoekt naar een koers die breder wordt gedragen en in de praktijk standhoudt.

1 Joris Lohman, *Boter, kaas en havermelk. Weet wat je eet voor een betere wereld*. Amsterdam: Spectrum, 2024.
2 Esther van Etten en Joris Lohman, *Wie moet je nog geloven? Normaal eten in een wereld vol mening en marketing*. Amsterdam: Spectrum, 2026.
3 Gerard H. Ros, Wouter B.C. de Heij, Harm Borgers, Jan Lock, Henk Kievit, Han van Dobben, Chris Backes en Wim de Vries, *De Nederlandse stikstofcrisis. Van verwarring naar verbinding*. Wageningen: Wageningen University & Research, maart 2026.
4 Zie het interview met Minke van Wingerden elders in deze CDV.
5 Van Etten en Lohman 2026.
6 D66, VVD en CDA, *Aan de slag. Bouwen aan een beter Nederland. Coalitieakkoord 2026-2030*. Den Haag, 30 januari 2026, p. 53.